

N.E. Allamuratov, N.J. Sherniyazova

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sózler qanday da bir mánini bildirip qoymastan, erteklerdiń tilinde qaharmanlardıń háreketin de obrazlı túrde bayanlaydı. Max Luthi pikirinshe, xalıq ertekleri hám ráwiyatları qaharmanlardıń háreketlerin hám waqıyanıń rawajlanıwın oqıwshıǵa anıq jetkeriw quralı sıpatında xızmet etedi. Sonıń menen birge, Ruth B. Bottigheimer ápiwayı gápler, yaǵnıy, jay gápler, folklorda waqıyalardıń hár túrli hám janlı bolıwın támiyinleytuǵ qural ekenin atap ótedi. Jay gápler qaharmannıń háreketin yamasa waqıyanı bayanlawshı eń ápiwayı grammatikalıq birlik sıpatında xızmet etedi, sonıń menen birge ertek hám ráwiyatlardıń ózine tán ırǵaǵın jaratadı. Bul maqalada inglis hám qaraqalpaq folklorındaǵı jay gáplerdiń qurılısı, qollanıwı hám waqıyalardı janlı jetkeriwdegi roli tallanadı.

Jay gápler kommunikativlik funkciyasına qaray hár túrli mazmunda qollanıladı. Olardıń biriwlari mazmunı jaǵınan belgili bir xabardı, ekinshi birewleri is-háreket, waqıya hám hádiyseler tuwralı soraw mánisin, úshinshileri buyırıq, ótinish-tilek mánisindegi buyırıqtı bildirip keledi. Jáne bir túrleri emocional hám shaqırıq-úndew mánilerinde qollanıladı. Usı mánilik ózgesheliklerine qaray gápler tómendegi túrlerge bólinedi: 1) xabar gáp; 2) soraw gáp; 3) buyırıq gáp; 4) úndew gáp. Sonday-aq, soraw, buyırıq mazmunı menen birge bazı da bolımlı-bolımsızlıq mánilerdi de bildiredi. Tıyanaqlı oy-pikirdi bildiretuǵın, struktura-semantikalıq hám intonaciyalıq jaqtan bir pütünlikke iye bolǵan sintaksislik birlik gáp dep ataladı.

Xabar gáplerdiń qollanıwı qanday da bir is-háreket, waqıya hám hádiyseler tuwralı xabar mazmunın bildiretuǵın gáplerge xabar gáp delinedi. Xabar gápler xabarlaw mazmunı jaǵınan bolıp ótken, bolıp atırǵan hám endi bolatuǵın waqıya, hádiyselerdi xabarlaydı. Xabar gápler bolımlı-bolımsız túrinde keliw arqalı mazmunı jaǵınan tastıyıqlaw hám biykarlaw mánilerine iye boladı. Gáptiń xabarlaw mazmunı jay hám qospa gáp túrinde de bildiriledi. Xabar gápler sóylewde bir jón páseń intonaciya menen ayıladı da, gáptiń aqırında intonaciya páseńleydi.

Xabar gáptiń morfologiyalıq bildiriliw forması onıń paradigması dep ataladı. Xabar gáp mazmunı jaǵınan bir pütünlikti bildiriw ushın formal belgisi menen qatar, mánilik belgige de iye boladı. Xabar gápler usı eki belginiń tiykarında ulıwmalıq mánidegi xabarlardı ańlatıp qoymay, formallıq ózgesheliklerine qaray birneshe kishi máni ottenkilerdi de bildirip keledi. Xabar gáplerdiń bayanlawıshları, kóbinese, feyildiń meyil

formaları hám basqa da atawısh sózler arqalı bildiriledi. Xabar gáplerdiń forma hám mazmun paradigması tówendegi ózgesheliklerge iye boladı:

1. Bayanlawıshı feyildiń anıqlıq meyilinen bolǵanda, is-háreket, waqıyanıń bolıp ótkenin, bolıp atırǵanın yamasa endi bolatuǵının anıq xabarlaw mánisin bildiredi. Mısalı, folklorlıq shıǵarmalar tilinde: Sol kúni miyman boldı. Azanda atlandı («Shopan bala», 12-bet). Bala neshshe kún jol júrip jolbarısqa keldi. Sol jerde bir aqsham jattı. Erteń qaytar boldı («Shopan bala», 12-bet). Sóytip olar tań atıwdan jolǵa shıǵıwǵa talaplandı («Úsh aǵayınli sınshı», 554-bet). Atanıń qaytsın degen xabarı qızǵa tez kún ishinde jetip keledi. Qız qattı qapa bolıp jigitke óz sırın aytadı. «Úsh aǵayınli sınshı», 555-bet). Al, inglis tilinde bolsa ápiwayı feyiller arqalı bildiriledi. Mısalı: For out of every hole the rats come tumbling («Preface», 3-bet). So he went to market and bought her ten red cows («Preface», 4-bet). They never saw such a bonny man before («The Golden Ball», 3-bet). So they took her into the coach and galloped off («The Golden Ball», 4-bet). Tom scratched his head («The Golden Ball», 4-bet). I went with them without knowing it («The Golden Ball», 8-bet). Guleesh ready to die with satisfaction and delight («Guleesh», 8-bet).

2. Xabar gáptiń bayanlawıshı tilek meyilinen bolǵanda, tilek-ótinish mánisin ańlatadı. Mısalı, folklorlıq shıǵarmalar tilinde: Men patshanıń ústine barıp, ángimeleseysin. Mende qanday kemshilik bar? Jetpeslik bar ma, sorayın («Abat patshalıq», 182-bet.) Olay bolsa, barsam barayın («Aqqus», 55-bet). – Aǵalar men sizlerge bir tórelik eteyin («Gúlziyba hám miytin», 80-bet). – Xanǵa miyman bolayıq; - Xan xızmetin kóreyik («Úsh aǵayınli sınshı», 554-bet). Men qızıq ótirik aytıp bereyin, - depti («Xandı jeńgen soqır» 30-bet). Inglis tilinde qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı tilek meyil forması arqalı emes, al sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: I wish I was the same as you («Guleesh», 8-bet). Then they went back down the mountain («A Shepherd Boy and The Wolf», 14-bet).

Sunday-aq, inglis tilinde to be degen feyil bar, bul feyil arqalı jasalǵan gápler predmetlerdi, adamlardı sıpatlap keledi. Bul feyildiń basqa feyillerden parqı sonda, to be feyilinen keyin jıyı kelbetlik keledi. Mısalı: These stories are popular throughout Somalia («A Somali Folktale: A Coward Man and His Enemy», 4-bet). They were great friends. Sharing is caring! («The Rat and a Crab: a Palauan Folktale», 6-bet). His name was Wii-Waal. He was a poet and a warrior («Intellectual Girl», 10-bet). The faces of the villagers were angry («A Shepherd Boy and The Wolf», 14-bet).

3. Xabar gáptiń bayanlawıshı bar, joq bayanlawıshlıq sóz shaqabınan bolǵanda, tastıyqlaw hám biykarlaw mánilerin ańlatadı. Mısalı, folklorlıq shıǵarmalar tilinde: – Taqsir, arzım bar («Shopan bala», 12-bet.). Meniń jalǵız balam bar («Jaman kúyew», 14-bet). Sonıń ishinde eń qádirlı úsh baylıq bar («Úsh baylıq», 550-bet).

– Meyli, onda bizde jumıs bar (“Adamnıń terisi” 24-bet). Inglis tilinde have, not have kómekshi feylleri arqalı bildiriledi. Mısalı: He had a golden ball in each hand («The Golden Ball», 8-bet). Sonday-aq, bar, joq mánilerdi ańlatatuǵın there is, there are sóz birlikleri de bar. Mısalı: Once upon a time there was a rat a crab («The Rat and a Crab: a Palauan Folktale», 6-bet). Once upon a time, there was a powerful man in Somalia («Intellectual Girl», 10-bet).

4. Bayanlawıshı kerek, zárúr, dárkar, lazım sıyaqlı bayanlawıshlıq sóz shaqabı arqalı bildirilgen xabar gápler zárúrlık, minnetlilik mánilerinde keledi. Mısalı, folklorlıq shıǵarmalar tilinde: Aǵa, endi sen úyleniwiń kerek («Mańlayında ayı bar qız», 13-bet). Ol dáwge barıw ushın qaladan qırıq eshek tolı nan alıw kerek («Bir patsha qızınıń bay balası menen qashıwǵa wádesi», 66-bet). Inglis tilinde must, have to, have got to, should, ought to, need, be supposed to, be to, be likely to uqsáǵan modal feyllerinen keyin ápiwayı feyller kelip kerek, zárúr, lazım uqsáǵan mánilerdi ańlatadı. Máselen: She was fast, and must stay fast («The Buried Moon»).

5. Bayanlawıshı múmkin, itimal modal sózler hám -ar, -er formalı kelbetlik feyilden bolǵan xabar gápler boljaw, shamalaw mánilerin bildiredi. Mısalı: - Qus degeniń hákke shıǵar («Jańıtpash ertek», 551-bet). Inglis tilinde I think, in my opinion, I thought hám may, might, could uqsáǵan modal sózler arqalı joqarıdaǵı mánidegi gápler jasaladı. Mısalı: I think I see my mother coming («The Golden Ball», 3-bet). By this you may know the tortoise; It may be useful; But I think that I may yet amuse Painted Jaguar. And I should leave it alone («The Beginning of Armadillos»).

6. Xabar gáp ataw gáp formasında kelgende predmet, hádiyselerdiń házirgi waqıtta barlıǵın tastıyqlaw mánisine iye boladı. Mısalı: – Áy, xanıımız, bizler úsh aǵayınli jigit edik. – Men hám perzent hám álemniń múlkimen («Úsh aǵayınli sınshı», 556-bet). – Qullıq taqsır, bir teńge tórt shayı («Haqgóy adam», 552-bet). Ğarrı júdá sawatlı eken. Dúnyada baylıqlardıń ózi kóp. Úshinshisi bolsa, bul aqıl («Úsh baylıq», 550-bet). – Shashım saqalımnan jigirma bes jasqa úlken («Kóse, saqallı hám murtlash», 549-bet). Inglis tilinde ataw gáplerde tek ǵana to be feyili qatnasadı. Sebebi olar feyil mánisin ańlatpaydı, tek ǵana sıpatlawshı mánisti bildiredi. Máselen: His dinner was just fresh green grass («The Rabbit on the Moon», 12-bet).

Erteklerdiń tilinde soraw gápler de ónimli qollanıladı. Sóylewshi ekinshi birew menen qarım-qatnas jasawda, waqıya hádiyse hám t.b. nárselerdi sorap biliwde soraw gáplerdi qollanadı. Mazmunı boyınsha soraw mánisin bildiretuǵın gáplerge soraw gáp delinedi. Soraw máni bildiretuǵın sózi ya bólegi basqa bóleklerine qaraǵanda kóterińki ayıladı. Sonlıqtan soraw gápler kóterińki intonaciyaǵa iye boladı.

Soraw gáppler gápitiń basqa túrлерinen ózine tán leksikalıq hám grammatikalıq qurallar arqalı ayırılıp turadı. Soraw gáppler tómenдеги grammatikalıq qurallar arqalı dúziledi.

1. Kim, ne, nege, qanday, qaysı, qalay, qansha, neshe, ne ózi, ne ushın hám t.b. soraw almasıqlarınıń qatnası arqalı dúziledi: Mısalı: – Baylıq degen ne? Ol qanday mánisti bildiredi («Úsh baylıq», 550-bet). – Sen ne kár etip atırsań? («Toǵız aǵayınli Temirbek», 30-bet). Al inglis tilinde what, when, which, how, how much, how many sıyaqlı soraw sózler arqalı jasaladı. Mısalı: Why did not the good people of the town have cats ? («Preface», 3-bet). Why they poisoned so many that it fairly bred a plague («Preface», 3-bet). What do they call ye? («My own self», 10-bet). Why do you not come? («A Shepherd Boy and The Wolf», 15-bet). What do you mean by giving me this? («All Change», 14-bet). Sonday-aq, can, could modal feyilleri arqalı da soraw gáp jasaladı. Can you give me beds for me and my girl here? («All Change», 17-bet). And how is your dear gracious Mummy this morning? («The Beginning of Armadillos», 15-bet).

2. -ma/-me (-mı)-mi, -she (shi) soraw, ǵoy anıqlaw hám aw, á, modallıq janapaylar arqalı: – Biyik jerge de qawın egiwge boladı ma? («Qudabay», 68-bet). Inglis tilinde bunday arnawlı qosımtalar joq, biraq do, does, can, could, did, was, were, will hám to bes feyilleri menen berilgen soraw gápplerdi awdarma islegenimizde usı qosımtalardan paydalanamız. Mısalı: Poison, I hear you say? («Preface», 3-bet). Are you coming with us tonight, Guleesh? Did you sleep well? Mary? («Guleesh», 13-bet). Would you like to eat some grass with me? («The Rabbit on the Moon», 12-bet). Do you see? Are you quite sure? («The Beginning of Armadillos», 11-bet).

3. Shıǵar, qaytedi, bolar modal mánidegi kómekshi feyiller soraw gápitiń bayanlawıshınıń quramında keliw arqalı: Mısalı: Hámmesi jaqsı bolar. Ol aǵasına barıp aytqanda qaytedi? («Úsh aǵayınli sınshı», 556-bet). Inglis tilinde might, may, could, must sózleri arqalı modallıq mánini beredi. Mısalı: Might I be axing to know your honour`s name? («Yallery Brown», 12-bet). Ayrım jaǵdaylarda gápte not bolımsızı qatnasıwı arqalı boljawlı mánis te shıǵadı. Ah, would not you have liked to have been there? («The Cinder-Maid», 26-bet). Sonıń menen inglis tilinde “had better” birikpesi boljaw, shamalaw mánisin de bildirip keledi. Mısalı: You had better give me the chicken («All Change», 14-bet).

4. Soraw intonaciyası arqalı dúziledi. Soraw gápplerdi dúziwshi leksikalıq hám grammatikalıq qurallar qatnaspaǵan gápplerde intonaciya qatnasadı. Erteklerde ushırasatuǵın ritorikalıq soraw gáppler soraw-buyırq mánisinde siyrek ushırap keledi. Mısalı: – Áy jora, mennen nesin soraysań?! («Toǵız aǵayınli Temirbek», 30-bet). – Aǵası da qarındasın ala ma eken?! («Shina taw», 25-bet). – Jılanǵa da adamdı bere me eken?

(«Muratina jetken jılan», 23-bet). Inglis tilinde kúweytiwshi janapaylar arqalı jiyi qollanadı. Mısalı: Oh, won't that be nice? («Margaret Hays», 11-bet).

Mazmunı jaǵınan buyırıw, ótinish etiw, keńes beriw, talap etiw mánilerin bildiretuǵın gápler buyırıq gáp delinedi. Buyırıq gáptiń bayanlawıshı buyırıq meyiller arqalı bildiriledi. Buyırıq gáplerdegi intonaciya eki túrli ózgeshelikke iye boladı. Olardıń biri xabar intonaciyası menen aytilsa, ekinshi bir túrleri úndew gáptiń intonaciyasına usap, kóterińki dawıs penen aytiladı. Aytılıw ózgesheligine qaray buyırıq gáplerdiń keynine noqat yamasa úndew belgisi qoyıladı. Buyırıq gápler de mazmun qarama-qarsılıǵınan paradigmaǵa iye boladı. Olardıń dúziliw paradigması buyırıq meyil formalarında keledi:

1. Buyırıq gáptiń bayanlawıshı buyırıq meyildiń II hám III bet formaları arqalı bildiriledi. Somı bilip keliń!; Mine, usılardı xanǵa aytıp bariń! («Úsh baylıq», 550-bet). – Ayt, ayt,–depti patsha («Xandı jeńgen soqır», 30-bet). Haslan qapa bolma!; – Sen maǵan jılama! («Jetim qızdıń baxtı», 22-bet). – Sen usı jerde qırıq künge shekem sheńgel shap. Sol shapqan sheńgellerindi qırıq birinshi kúni bir jerge jıynap úyip topla. Sol sheńgeline ot ber («Jaman kúyew», 17- bet). Inglis tilinde qosımtalarsız, I hám III arqalı buyırıq máni ańlatqanın kóremiz. Mısalı: Stop, Stop! («The Golden Ball», 3-bet). Open! Open! («Guleesh», 23-bet). Now he's gone to tell his Mummy. Listen to him!; Don't talk to me, said Sticky-Prickly; Listen to Painted Jaguar («The Beginning of Armadillos»).

2. II bettegi buyırıq meyil arqalı: Mısalı: – Meyli, bunı qoyayıq («Haqǵoy adam», 552-bet). Inglis tilinde prase verb yaǵnıy idiomalar arqalı buyırıq máni bildirilgenin kóremiz. Mısalı: Hie over cap! («Guleesh», 22-bet). Hold up my chin, Slow-and-Solid; Go rolling down to Rio («The Beginning of the Armadillos», 12-bet). Sunday-aq, inglis tilinde I bet kóplik formada da buyırıq gáp keliwi múmkin. Bul kóbinese let's go «Kel bunı isleyik», yaǵnıy, usınıs mánisinde keledi. Let's go and find him; Roll down-roll down to Rio-Roll really down to Rio! («The Beginning of the Armadillos», 25-bet).

Úndew gáplerdiń bildiriliwi. Hár túrli emocionallıq qatnaslardı bildiretuǵın gápler úndew gáp delinedi. Úndew gápler óziniń tiykarǵı mazmunına qosa, sóylewshiniń hár túrli tuyǵı-sezimlerin: quwanıw, tańlanıw, ókiniw, kúyiniw, qáhárleńiw, seskeniw hám t.b. sıyaqlı kúshli emocional mánilerdi ańlatadı

Úndew gápler tómendegi mánilerdi bildirip keledi: 1. Quwanıw, tańlanıw mánilerin ańlatadı: - Qullıq, taqsır! («Xandı jeńgen soqır», 30-bet). – Haw, mına bir jigit adamǵa minip kiyatır ǵoy! («Toǵız aǵayınli Temirbek», 20-bet). Inglis tilinde bolsa intonaciya arqalı bilinedi. Máselen: There really was a wolf here! The sheep has scattered! I shouted Wolf! («A Shepherd Boy and The Wolf», 14-bet). I reckon they did talk («The Buried Moon»). They are too clever on the turbid Amazon for poor me!; Excellent!' said Slow-and-Solid; Won't Painted Jaguar be surprised!' («The Beginning of Armadillos»).

2. Ókiniw, kúyiniw, gázepleniw mánilerin bildiredi: Inglis tilinde intonaciyası arqalı, kontekst arqalı kúyiniw, ayaw, ashınıw mánisleri shıǵadı. Máselen: Wolf ! Wolf ! The wolf is chasing the sheep! («A Shepherd Boy and The Wolf», 14-bet). You thought I wouldn't ! This is a mess! («The Beginning of the Armadillos»).

3. Qıynalıw, qapa bolıw, jek kóriw, ayaw mánilerinde keledi: Ğarrı balaǵa: -Háy, balam-ay! Etikti túnde jatqanıńda ayaǵıńnan sheship jatasañ ba? («Adamnıń terisi», 25-bet) – Yaq, qorıqpa dostım! Seni jeytuǵın kókjal bóri meniń aǵam edi («Jigit hám kókqus», 51-bet). Inglis tilinde to be feyili arqalı jiyi bul sezimler bildiriledi. Mısalı: It is dark still, childer, dark! («The Buried Moon»).

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde jay gápler bolımsız mánilerdi ańlatıw ushın sózlerge -ma, -me qosımtası qosılıp hám *emes* bolımsız máni ańlatatuǵın sózi dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı. Mısalı: Patshanıń kishkentay qızı heshkimdi qálemepti («Kishi maliyka», 23-bet). Úlken eki qızı da buǵan ırızı bolmaptı («Muradına jetken jılan», 23-bet). Kóshede úrgen bir iyte qalmaqda («Jaman kúyew», 18-bet). Geyde sózlerdiń aldına biy, na, ná qosımtaları qosılıp bolımsız máni jasam keledi. – Meniń bul islep qoyǵanımdı nadurıs eken («Kishi máliyke», 24-bet).

Inglis tilinde *not* bolımsız máni ańlatatuǵın sózi kómekshi feyiller menen kelip, ayırım jaǵdaylarda atlıqlar menen kelip te bolımsız máni ańlatadı. Sonday-aq, *without, never, neither, nor, nought, nothing, nobody* hám basqa da bolımsız máni ańlatatuǵın sózlerde qatnasadı, bul sózler gáptiń quramında kelse, “*not*” sózi qollanılmaydı. Sonday-aq, inglis tilinde bolımsız máni bildiretuǵın qosımtalar joq, sózler dizbeklesip bolımsız máni ańlatadı degen juwmaqqa kelip bolmaydı. Sebebi inglis tilinde *un, in, im, ir, il, dis, non, a, an* sıyaqlı qosımtalar sózlerdiń aldına qosılıp unamsız, bolımsız máni ańlatıp kelgen gáplerdi kóremiz. Mısalı: I don't rightly know what to make of him («Preface», 3-bet). Next day she knew not what to do for grief («Black Bull of Norway», 5-bet). He did not believe in the monster. After that my uncle never stayed up late («The Monster Will Sleep in Your Bed», 9-bet). He'll never forget that this month of Sundays,' said Stickly-Prickly; But I shouldn't do any more just now; I am not what I was yesterday; I've never sailed the Amazon; I've never reached Brazil; I've never seen a Jaguar, Nor yet an Armadill («The Beginning of the Armadillos»).

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq hám inglis tillerindegi jay gáplerdiń qollanıwın analiz etiw arqalı biz olardıń gáp dúzilisindegi usaslıq hám ayırım ózgesheliklerin anıqladıq. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde, tiykarınan, qosımtalar arqalı xabar, úydew, soraw, buyırıq gápler jasalıp, al inglis tilinde bolsa gáplerdiń strukturası, qosımtalar arqalı *emes*, al sózlerdiń qatnasıwı arqalı hár qıylı máni ańlatatuǵınlıǵın kóremiz.

Paydalangan ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры (67-76-том) 67-том. – Нөкис, «Илим», 2014. 10, 181-бетлер.
2. Jacobs Joseph. More English Fairy Tales. London. David Nutt. – London. 1894.
3. Jacobs Joseph. Celtic Fairy Tales. London: David Nutt. – London. 1892.
4. Jacobs Joseph. European Folk and Fairy Tales. Microsoft Corporation. – New York. 2007.